

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА

Кирпенко Тетяна Михайлівна

УДК 316.6:159.923-053.6

**ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО
САМОЗАХИСТУ ПІДЛІТКІВ**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України (м. Луганськ)

Науковий керівник

доктор психологічних наук, професор **Бохонкова Юлія Олександрівна**, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України, кафедра психології, завідувач

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Ващенко Ірина Володимирівна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України, кафедра загальної психології, професор;

кандидат психологічних наук **Боярин Лілія Володимирівна**, Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, кафедра педагогіки, психології та теорії управління освітою, викладач

Захист відбудеться «28» квітня 2015 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, Київ-33, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, Київ-33, вул. Паньківська, 2

Автореферат розіслано «27» березня 2015 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Т. М. Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Кожна людина характеризується інстинктом самозбереження, що є окремим випадком загальносистемних властивостей та законів самозабезпечення, збереження цілісності та динамічної рівноваги організму. На психічному й соціальному рівнях організації людини ці властивості виявляються у потребі в самозахисті та чинить відповідний вплив на них.

Теоретичний аналіз проблеми психологічного самозахисту пов'язаний з поняттями саморегуляції (М. Боришевський), самоорганізації (С. Максименко), саморозвитку (Г. Костюк), самодетермінації (Е. Десі, Р. Райан, С. Максименко). Спрямованість нашого дослідження передбачає також звернення до наукових джерел, адресованих вивченню загальних закономірностей та механізмів самоорганізованих систем (С. Максименко). Теза про системний характер психологічного самозахисту спирається на результати дослідження властивостей систем самозабезпечення динамічної рівноваги (Н. Дубініна, Е. Маркарян, І. Хомич).

Особливу увагу науковців викликає зростання впливу негативних соціально-психологічних чинників на детермінацію фізичного та психічного здоров'я підростаючого покоління (В. Берзін, О. Бондаренко, О. Кокун, Н. Шевченко). При цьому, особливо чутливими до несподіваних коливань в оточуючому середовищі залишаються підлітки, у яких не сформовані або слабо розвинені механізми психологічного самозахисту (Л. Боярин, І. Ващенко). У світлі вищезазначеного актуальною є проблема адаптації (Ю. Бохонкова, Н. Завацька, Н. Максимова), саморегуляції (М. Боришевський) та безпеки особистості в цілому. В цьому напрямку існує ряд праць, присвячених інформаційно-психологічній безпеці особистості (О. Баранова, Г. Грачов, М. Котик, Г. Ложкін, М.-Л. Чепа), в яких основний наголос робиться на особливостях інформаційних впливів на свідомість людини. З іншого боку, питання соціального захисту та соціальної роботи порушуються в дослідженнях Л. Баді, С. Белічевої, В. Белякова, Н. Клименко, О. Мудрика.

Міждисциплінарний характер теми дослідження визначає вагомість її для соціальної психології, а також для визначення теоретико-методологічної основи досліджень у суміжних галузях науки. Натомість у психології бракує на сьогодні прийнятної концепції категорії психологічного *самозахисту*. Вказане поняття використовується як для опису біологічних процесів (фізіологічних реакцій), так і складних поведінкових програм. У процесі аналізу психічних процесів, пов'язаних з психологічним самозахистом, ми спиралися на результати досліджень таких вітчизняних та зарубіжних психологів, як В. Вілюнас, Е. Берн, Е. Каструбін, О. Леонт'єв, П. Сімонов, З. Фройд. Недостатнє вивчення та соціальна значущість цієї проблеми обумовили вибір теми дисертаційного дослідження – «Особливості механізмів психологічного самозахисту підлітків».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалась згідно з науково-дослідною темою кафедри психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля «Психолого-педагогічні умови розвитку особистісної активності в освітньому просторі» (номер держреєстрації 0105U001036). Тему дисертації затверджено вченою радою Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (протокол № 6 від 26.02.2010 р.) та узгоджено з бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 3 від 27.04.2010 р.).

Об'єкт дослідження – психологічний самозахист особистості.

Предмет дослідження – особливості механізмів психологічного самозахисту підлітків.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити особливості функціонування механізмів психологічного самозахисту підлітків та можливості розвитку конструктивних самозахисних стратегій поведінки підлітків.

В основу дослідження покладено **припущення** про те, що: психологічний самозахист являє собою стан контрольованості ендогенних та екзогенних чинників, які дозволяють особистості підтримувати динамічну рівновагу на соматичному, енергетичному та інформаційному рівнях; існує можливість розвитку конструктивного психологічного самозахисту підлітків шляхом створення та впровадження комплексної психологічної технології.

У відповідності до мети вирішувалися наступні **завдання**:

1. За результатами теоретичного аналізу визначити основні підходи до вивчення психологічного самозахисту особистості.
2. Визначити сутність і специфіку психологічного самозахисту підлітків.
3. Дослідити особливості механізмів психологічного самозахисту підлітків.
4. Розробити та емпірично перевірити ефективність програми розвитку адаптивних самозахисних стратегій поведінки підлітків.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили принципи: системності та розвитку в психології (П. Анохін, Г. Костюк, Б. Ломов, С. Максименко, В. Моляко); соціалізації особистості (В. Москаленко, М. Пірен, В. Скребець); принципи надання психологічної допомоги (О. Бондаренко, Л. Боярин, Н. Максимова); синергетичного підходу й самодетермінації особистості (Е. Десі, Р. Райан, М.-Л. Чепе); культурологічний підхід (П. Горностай, В. Панок, В. Роменець, Т. Титаренко, Н. Чепелева); положення про особливості розвитку свідомості та самосвідомості (М. Боришевський, І. Кон, П. Чамата, Ю. Швалб); дослідження проблем адаптації та дезадаптації особистості (Г. Балл, Ю. Бохонкова, Н. Завацька, О. Кокун, О. Малхазов, А. Налчаджян, Н. Шевченко); дослідження психічного захисту та опанувальної поведінки особистості (Л. Анциферова, Р. Лазарус, З. Фройд, Т. Яценко); дослідження: комунікативної взаємодії (О. Бондарчук, Л. Карамушка, В. Москаленко, М. Пірен, В. Третяченко), безпеки

(І. Баллінт, С. Єлісеєв, М. Мурані); психології спорту (Ю. Банковський, Н. Воляннюк, Р. Загайнов, Г. Ложкін); соціальної психології (А. Анцупов, Н. Гришина, В. Зазикін).

Для реалізації поставлених у дослідженні завдань було використано такі методи дослідження: *теоретичні* (систематизація, класифікація, узагальнення) та *емпіричні* (спостереження, анкетування, психодіагностичні методики). Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS 17.0; використовувалися також індивідуальні та групові техніки, спрямовані на розвиток самосвідомості й адаптивних стратегій поведінки підлітків, методи активного соціально-психологічного навчання.

Організація та експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалось на базі Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Дослідженням, що проводилося впродовж 2009–2014 рр., було охоплено загалом 197 підлітків (учні старших класів загальноосвітніх шкіл м. Луганська та Луганської області).

На першому етапі (2009–2010 рр.) було виявлено сучасний стан розробленості проблеми, визначено гіпотези дослідження, теоретико-методологічні підходи до проблеми, конкретизовано методи та загальну стратегію дослідження.

На другому етапі (2011–2012 рр.) на базі дібраного й апробованого на попередньому етапі дослідження комплексу психодіагностичних методик здійснювалася фіксація змісту та структурної організації психологічного самозахисту підлітків та його зв'язку з психологічними чинниками, визначено стратегію програми розвивального впливу.

На третьому етапі (2012–2014 рр.) здійснювалась організація психологічного впливу, аналіз результатів повторного дослідження, якісно-кількісна оцінка ефективності розробленої програми, сформульовано загальні висновки, запропоновано рекомендації, окреслено шляхи практичного впровадження отриманих результатів.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалися використанням надійних і валідних діагностичних методик, поєднанням якісного й кількісного аналізу емпіричних даних, репрезентативністю вибірки та застосуванням методів математичної статистики із залученням сучасних програм опрацювання даних.

Наукова новизна й теоретичне значення одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*: побудовано модель взаємозв'язків механізмів психологічного самозахисту підлітків, визначено соціально-психологічні чинники формування та розвитку психологічного самозахисту підлітків; розроблено й теоретично обґрунтовано комплекс психологічних прийомів програми формування у підлітків конструктивних адаптивних форм психологічного самозахисту; запропоновано концепт психологічного самозахисту особистості, що базується на положенні встановлення динамічної рівноваги особистості з навколишнім середовищем; *уточнено* зміст і компоненти психологічного самозахисту, що включає гнучкість, готовність до внутрішніх та зовнішніх змін, активність, здатність

адекватно сприймати власні особливості, здатність до саморегуляції; *дістало подальшого розвитку* розуміння психологічного самозахисту, що розглядається як стан контрольованості ендогенних та екзогенних чинників, які дозволяють підтримувати особистості динамічну рівновагу на соматичному, енергетичному, інформаційному рівнях.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що отримані у ньому результати дозволяють використовувати їх в ході лекційних та практичних занять з курсу загальної та соціальної психології. Розроблений методичний інструментарій може бути використаний в процесі індивідуального та групового консультування підлітків. Отримані дані можуть бути використані у вирішенні завдань розвитку психологічного самозахисту підлітка в широкому колі його життєдіяльності, а також для проведення психопрофілактичної та психокорекційної роботи в межах вдосконалення механізмів психологічного самозахисту підлітків.

Теоретичні положення та практичні результати **впроваджено** в навчальний процес при читанні курсів зі спеціальності «Соціальна психологія» та «Основи психології» Мелітопольського інституту державного та муніципального управління (довідка № 6/207 від 17.01.2013 р.), при викладанні навчальних дисциплін «Психологія безпеки особистості», «Психологія конфлікту» та у виховну роботу зі студентами у Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаніка (довідка № 01-08/03/1531 від 19.11.2013 р.), Східноукраїнському національному університеті ім. В. Даля (довідка № 108-115-3454/89 від 28.12.2011 р.) та Луганському національному університеті ім. Т. Шевченка (довідка № 1/204 від 23.01.2012 р.).

Особистий внесок здобувача. Розроблені наукові положення та одержані емпіричні дані є самостійним внеском автора в розробку проблеми психологічного самозахисту підлітків. У словнику, написаному в співавторстві, доробок здобувача складає не менше 70 %. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати дослідження доповідались на засіданнях кафедри психології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, а також на *міжнародних й всеукраїнських* науково-практичних конференціях: XIV–XV Міжнародній науково-практичній конференції «Університет і регіон: проблеми сучасної освіти» (м. Луганськ, 2008–2009 рр.); V–VII Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми екологічної психології» (м. Київ, 2009–2011 рр.); міжнародній науково-практичній конференції «Генеza буття особистості» (м. Київ, 2011 р.); V–VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства» (м. Луганськ, 2008–2010 рр.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологія в Україні: єдність минулого та сучасного» (м. Київ, 2011 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Провідні ідеї в українській психологічній думці: історія та перспективи» (м. Київ, 2012 р.). На *міжвузівських* науково-практичних

конференціях: II–VI міжвузівській науково-практичній конференції студентів, аспірантів, молодих вчених «Соціальні та психологічні детермінанти культури особистості за умов глобалізації освітнього простору», (м. Луганськ, 2007-2011 рр.); науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових співробітників «Університетська наука» (м. Луганськ, 2008–2010 рр.); VIII–XII науково-практичній конференції «Соціально-психологічні проблеми трансформації сучасного суспільства» (м. Луганськ, 2008–2012 рр.); науково-практичній конференції «Історична пам'ять та етнокультура в державотворенні України» (м. Київ, 2010 р.); на круглому столі присвяченому 85-річчю з дня народження В.А. Роменця «Творча спадщина В.А.Роменця: сучасний погляд» (м. Київ, 2011 р.); всеукраїнському круглому столі «Психологічна спадщина Г.І. Челпанова: сучасний погляд» (м. Київ, 2012 р.).

Публікації. Зміст та результати дисертаційного дослідження висвітлено в 7 одноосібних статтях у фахових виданнях, включених до списку, затвердженого МОН України, в 1 одноосібній статті в науковому виданні, що входить до наукометричної бази Index Copernicus, 8 тез у матеріалах конференцій, у 1 словнику в співавторстві.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 384 найменувань (26 із них англійською мовою) та 5 додатків (на 32 сторінках). Основний обсяг дисертації складає 168 сторінок. Повний обсяг дисертації – 240 сторінок. Дисертація містить 11 таблиць на 5 сторінках та 8 рисунків на 4 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, гіпотезу та завдання дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, методологічні та теоретичні засади дослідження, використані методи дослідження, вказується сфера впровадження одержаних результатів дослідження.

У першому розділі *«Психологічний самозахист як предмет психологічного дослідження»* розглядаються сучасні підходи щодо проблеми дослідження, здійснено аналіз основних підходів до визначення поняття «психологічний самозахист особистості» у вітчизняній та зарубіжній літературі.

Теоретико-методологічний аналіз відповідних досліджень показав, що психологічний самозахист трактують як звільнення людини від невротичних заборон та аномалій характеру (З. Фройд); процес індивідуації, особистісного зростання (К. Юнг); рефлексорний процес у вигляді емоційного захисту людини (І. Берігашвілі, Е. Костандов); механізм адаптації до соціального середовища (Ю. Бохонкова, В. Москаленко, А. Налчаджян, В. Ташликов); фільтр свідомості (Т. Яценко) тощо. Вказані дослідження, присвячені зокрема окремим аспектам психологічного самозахисту особистості (К. Роджерс, З. Фройд); захисту особистості та механізмам безпечної поведінки (Р. Грановська, Н. Гришина, І. Нікольська); психології соціальних ситуацій опосередкованих ціннісними орієнтаціями (О. Здравомислов, В. Ядов).

Зміст даного дослідження спирається на результати досліджень, присвячених вивченню загальних закономірностей самоорганізованих систем. Припущення про системний характер механізмів психологічного самозахисту базується на працях Н. Дубініна, Е. Маркаряна, В. Тюхтіна, І. Хомич, в яких особлива увага надається властивостям систем самозабезпечення та самопідтримки динамічної рівноваги. В процесі дослідження механізмів психологічного самозахисту як діяльності широко використовується принцип єдності логічного та генетичного методів (С. Максименко).

Встановлено наявність суперечностей розмежування механізмів захисту й опанування. Найпоширенішою є точка зору, згідно якої психологічний захист супроводжується відмовою індивіда від розв'язання проблеми й пов'язаних з цим конкретних дій заради збереження комфортного стану. В той же час способи опанування передбачають необхідність виявлення конструктивної активності в подоланні незвичних ситуацій, переживанні подій, не ухиляючись від неприємностей.

Психологічний самозахист розуміється нами як вміння самотійно передбачати, планувати, передбачати та усвідомлювати наслідки власних дій чи бездіяльності в різноманітних життєвих ситуаціях, як здатність адекватно сприймати власні індивідуальні особливості та вміння конструктивно долати внутрішні та зовнішні конфлікти заради створення динамічної рівноваги між особистістю та соціальним середовищем, визначається свідомо обраними та

використовуваними стратегіями, активністю поведінки, спрямованістю на подолання критичних ситуацій, стійкістю, гнучкістю, самоефективністю та самодетермінованістю особистості.

Констатовано, що в підлітковому віці труднощі адаптації можуть спричинюватися різними типами акцентуацій, підвищеною емоційністю через активність залоз внутрішньої секреції, спонтанність соматичних, фізіологічних, конституційних змін. Зазначається, що процес спілкування в підлітковому віці є провідною діяльністю, а криза цього віку пов'язана саме з комунікативними протиріччями. Виявлено, що на добір способів опанування підлітками власною поведінкою впливають індивідуально-психологічні особливості: акцентуації, рівень тривожності, тип мислення, особливості локусу контролю особистості.

Визначено, що психологічний самозахист складається із системи захисних дій особистості, який включає ситуаційні захисні автоматизми, копінг-стратегії, компенсації та «техніки життя», які виступають поведінковим проявом адаптації. Останній включає психологічні захисти, антиципацію, копінг-стратегії, очікування та інші адаптаційні механізми, які підтримують певний рівень активності на різних рівнях психічного життя особистості (усвідомлюваному та неусвідомлюваному).

У нашому дослідженні виділяються адаптивний активний психологічний самозахист і, відповідно, неадаптивний пасивний психологічний самозахист особистості.

Адаптивний активний психологічний самозахист розуміється як здатність особистості усвідомлено керувати власним розвитком, опосередкована самосвідомістю, гнучкістю, відкритістю, готовністю до змін. Він необхідний для успішної адаптації, як активної взаємодії людини з соціальним середовищем з метою досягнення його оптимальних рівнів по принципу гомеостазу. Адаптивний активний психологічний самозахист сприяє розвитку особистості як у фізичному, так і в психологічному та соціальному аспектах. Неадаптивний пасивний психологічний самозахист характеризується слабо розвиненою самосвідомістю особистості, переважанням неусвідомлюваних захисних механізмів у керуванні поведінкою, конформність, зниженням контролю та самоконтролю поведінки.

Нормальне функціонування механізмів психологічного самозахисту забезпечує стабільність, впорядкованість індивідуальної картини світу, реального або викривленого, відповідно з прийнятими суб'єктивними стандартами, сприйняття реальності. Механізми психологічного самозахисту складають єдиний комплекс, коли активізація одного тягне за собою активізацію всього комплексу і таким чином створюється певна захисна поведінка. В результаті аналізу теоретико-методологічних підходів та розуміння сутності психологічного самозахисту підлітків було розроблено схему подальшого дослідження.

У другому розділі *«Емпіричне дослідження особливостей механізмів психологічного самозахисту підлітків»* представлено програму та зміст емпіричного дослідження, аналізуються його

результати, обґрунтовуються заходи формувального етапу дослідження. Спираючись на отримані в першому розділі результати теоретичного аналізу основних підходів до проблеми дослідження особливостей механізмів психологічного самозахисту підлітків було здійснене комплексне дослідження соціально-психологічних механізмів психологічного самозахисту підлітків.

На першому етапі експерименту був використаний комплекс різноманітних методів дослідження, який відповідає всім поставленим у дослідженні завданням. На базі дібраного комплексу психодіагностичних методик здійснювалася констатація змісту й структурної організації психологічного самозахисту та його зв'язку з особистісними властивостями підлітків, визначено перелік розвивальних впливів. Психодіагностичний комплекс складався з дослідження: особистості підлітків, механізмів психологічного захисту, копінг-стратегій, акцентуацій характеру, комунікативних та організаційних здібностей, типів міжособистісних взаємовідносин підлітків.

Результати проведеного дослідження підлітків за методикою «Індекс життєвих стилів» показали, що найбільш вираженими в підлітків є механізми «заперечення» (77,15 %) та «регресія» (77,15 %). Високі значення показника «заперечення» свідчать про афективну манеру поведінки, відсутність самокритичності. Це один із примітивних механізмів захисту. Також більше, ніж у половини досліджуваних (54,82 %) спостерігається високий ступінь напруженості за показниками «компенсація» та «реактивні утворення». Компенсація являє собою складний когнітивний механізм, який, як правило, використовується усвідомлено. Найменш вираженими у підлітків є механізм «інтелектуалізація» (10,65 %), «придушення» (21,82 %) та «проекція» (21,82 %). Тобто підлітки схильні у психотравмуючих ситуаціях застосовувати менш конструктивні механізми психологічного захисту, які є ригідними та спотворюють реальність. При цьому, у дівчат частіше бувають виражені механізми «реактивні утворення» (23,4 %) та «заперечення» (28,7 %), тоді як у хлопців домінуючим є механізм «компенсація» (23,7 %) та «заперечення» (22,4 %).

Кореляційний аналіз досліджуваних механізмів психологічного захисту показав, що існує прямий кореляційний зв'язок між показниками «заперечення» та «регресія» ($r=0,23, p\leq 0,01$); «заперечення» та «проекція» ($r=0,34, p\leq 0,01$); «заперечення» та «інтелектуалізація» ($r=0,25, p\leq 0,01$), «придушення» й «інтелектуалізація», ($r=0,37, p\leq 0,01$), тобто, чим більше неприйнятні думки та почуття, які стають неусвідомлюваними, тим більше особистість схильна створювати «псевдорозумні» обґрунтування через те, що вона не в змозі визнавати втрату самоповаги.

Встановлено зворотній кореляційний зв'язок між показниками «придушення» та «реактивні утворення» ($r=-0,29, p\leq 0,01$). За показником «регресія» виявлено прямий кореляційний зв'язок із показником «проекція» ($r=0,34, p\leq 0,01$) та «заміщення» ($r=0,56, p\leq 0,01$) і слабкий зворотній зв'язок із показником «реактивні утворення» ($r=-0,19, p\leq 0,05$). Механізм «компенсація» прямо корелює із «проекцією» ($r=0,25, p\leq 0,01$) та «реактивні утворення» ($r=0,40, p\leq 0,01$). Виявлено прямий зв'язок між показниками «проекція» та «інтелектуалізація» ($r=0,51, p\leq 0,01$), слабкий зворотній зв'язок між

показником «заміщення» та «інтелектуалізація» ($r=-0,18$, $p\leq 0,05$) та «інтелектуалізація» і «реактивні утворення» ($r=-0,17$, $p\leq 0,05$).

Наступним кроком дослідження була діагностика копінг-стратегій підлітків за допомогою «Копінг-теста Лазаруса». Встановлено, що близько 35 % досліджуваних мають домінуючу стратегію подолання «конфронтаційний копінг» та більше 20 % «дистанціювання». Також у багатьох спостерігається середній рівень напруженості всіх копінг-стратегій. Результати дослідження також свідчать про високу напруженість стратегії «пошук соціальної підтримки». Це швидше за все пов'язано з віковими особливостями підлітків, адже спілкування, бажання поділитися з кимось своїми проблемами, як відомо, є провідною діяльністю цього віку. Встановлено, що пошук соціальної підтримки може мати як позитивну, так і негативну функцію, що пов'язано з перебуванням підлітків у негативній соціальній групі. Високі показники копінгу «втеча-уникання» вказують на бажання підлітків уникати контакт із дійсністю, уникати розв'язання проблем.

За допомогою кореляційного аналізу Пірсона був встановлений зв'язок між захисними механізмами та копінг-стратегіями в структурі психологічного самозахисту підлітків. Було, зокрема, виявлено, що рівень напруженості психологічних захистів більш виражений в разі, коли недостатньо використовуються активні механізми, спрямовані на розв'язання проблем стратегії поведінки. Встановлено високий прямий кореляційний зв'язок між показником «конфронтаційний копінг» та «заміщення» ($r=0,47$, $p\leq 0,01$), зворотний зв'язок із «реактивним утворенням» ($r=-0,27$, $p\leq 0,01$) й слабкий кореляційний зв'язок цього показника із «проекцією» ($r=-0,19$, $p\leq 0,05$) і «компенсацією» ($r=-0,17$, $p\leq 0,05$).

Сильний прямий кореляційний зв'язок встановлено між копінгом «дистанціювання» та механізмами захисту «заперечення» ($r=0,27$, $p\leq 0,01$), «придушення» ($r=0,49$, $p\leq 0,01$), «інтелектуалізація» ($r=0,27$, $p\leq 0,01$). В свою чергу, копінг-стратегія «дистанціювання» корелює з копінгом «планування розв'язання проблем» ($r=0,55$, $p\leq 0,01$) і «позитивною переоцінкою» ($r=0,25$, $p\leq 0,01$) та має зворотній зв'язок із «пошуком соціальної підтримки» ($r=-0,30$, $p\leq 0,01$). Механізм «заперечення» корелює з копінгом «самоконтроль» ($r=0,48$, $p\leq 0,01$), «втеча-уникання» ($r=0,42$, $p\leq 0,01$), «планування розв'язання проблем» ($r=0,38$, $p\leq 0,01$). Механізм «регресія» позитивно корелює з копінгом «втеча-уникання» ($r=0,57$, $p\leq 0,01$). Загалом стає очевидним, що механізми захисту істотно визначають характер та стиль і напрямок захисної поведінки підлітка в цілому.

Для вивчення взаємозв'язку психологічного самозахисту особистості з типом взаємовідносин підлітків ми використали методику діагностування міжособистісних відносин Т. Лірі (табл. 1).

Таблиця 1

Діагностика провідного типу відносин (у %)

Показники	Ступінь адаптивності поведінки			Всього
	Високий Екстремальна	Середній Помірна	Низький Адаптивна	
Домінування	55,33	44,67	0	100
Дружелюбність	10,15	56,35	33,5	100
Авторитарний	11,67	68,03	20,30	100
Егоїстичний	6,6	55,33	38,07	100
Агресивний	4,57	57,36	38,07	100
Підозріливий	0	46,71	53,29	100
Підпорядкований(покірний)	0	26,4	73,60	100
Залежний	20,30	26,40	53,30	100
Доброзичливий	22,84	54,32	22,84	100
Альтруїстичний	44,67	28,93	26,4	100

Кореляційний аналіз досліджуваних показників виявив, що авторитарний, егоїстичний, агресивний, підозріливий, підпорядкований та залежний типи мають зворотні кореляції з копінгом «пошук соціальної підтримки». Копінг «втеча-уникання» має зворотний зв'язок із агресивним, підозріливим та доброзичливим типом поведінки. Більшість підлітків (55,33 %) мають високий, екстремальний рівень домінування. Домінування має зворотний зв'язок з показником «придушення» ($r=-0,41$, $p\leq 0,01$) та «підпорядкування» ($r=-0,44$, $p\leq 0,01$), позитивно корелює з показником «авторитарний» ($r=0,80$, $p\leq 0,01$) й «альтруїстичний» ($r=0,38$, $p\leq 0,01$). Показник «дружелюбність» тільки у третини досліджуваних визначається в межах норми. Він має зворотний зв'язок з механізмами захисту «придушення» ($r=-0,31$, $p\leq 0,01$) та «інтелектуалізація» ($r=-0,23$, $p\leq 0,01$), копінг-стратегіями «конфронтаційний копінг» ($r=-0,22$, $p\leq 0,01$) і «позитивна переоцінка» ($r=-0,22$, $p\leq 0,01$). «Дружелюбність» позитивно корелює з копінгом «пошук соціальної підтримки» ($r=0,22$, $p\leq 0,01$) та «прийняття відповідальності» ($r=0,38$, $p\leq 0,01$).

Наступним кроком було виявлення рівня комунікативних та організаторських здібностей підлітків і визначення взаємозв'язку між досліджуваними параметрами. Встановлено, що близько половини досліджуваних мають низький рівень комунікативних та організаторських здібностей. Шляхом кореляційного аналізу між досліджуваними показниками було встановлено прямий зв'язок між комунікативними здібностями та захисним механізмом «заперечення» ($r=0,29$, $p\leq 0,01$), копінг-стратегіями «дистанціювання» ($r=0,34$, $p\leq 0,01$), «прийняття відповідальності» ($r=0,26$, $p\leq 0,01$) і «планування розв'язання проблем» ($r=0,31$, $p\leq 0,01$). Було виявлено зворотний зв'язок між комунікативними здібностями та механізмом «інтелектуалізація» ($r=-0,36$, $p\leq 0,01$) і конфронтаційним копінгом ($r=-0,31$, $p\leq 0,01$). Встановлено також зворотній зв'язок організаторських здібностей із захистом

«інтелектуалізація» ($r=-0,32$, $p\leq 0,01$), із копінгом «дистанціювання» ($r=0,28$, $p\leq 0,01$) та копінгом «втеча-уникання» ($r=0,32$, $p\leq 0,01$). Організаторські здібності мають позитивні кореляції з конфронтаційним копінгом ($r=0,44$, $p\leq 0,01$), з копінгом «прийняття відповідальності» ($r=0,18$, $p\leq 0,01$), «позитивна переоцінка» ($r=0,28$, $p\leq 0,01$) та «планування розв'язання проблем» ($r=0,33$, $p\leq 0,01$).

Виявлено, що напруження захисних механізмів актуалізує базові комунікативні труднощі особистості. В подальшому, захисні дії стають стійкими паттернами комунікативної поведінки в стресових ситуаціях, що в свою чергу ускладнює формування конструктивних форм поведінки та загалом спілкування з такою особистістю. Підліток частіше максимально фокусується на вирішенні власної проблеми, в результаті чого його комунікативні дії стають неадресними, а надмірна цілеспрямованість ускладнює процеси взаєморозуміння тощо. Виникають труднощі спілкування, концентрації уваги, адекватної соціальної перцепції.

Особистісні характеристики підлітків досліджувались за допомогою «Модифікованого опитувальника для ідентифікації типів акцентуацій характеру у підлітків». Виявлено наступні типи акцентуацій: гіпертимний тип (11,67 %), гіпертимно-демонстративний тип (35,02 %), інтровертований тип (11,16 %), тривожно-педантичний тип (10,15 %), астено-невротичний тип (9,64 %), лабільно-демонстративний тип (6,6 %), збудливий тип (4,57 %). У 11,2 % досліджуваних акцентуацій не було виявлено. Таким чином, більша частина досліджуваних підлітків мають певні акцентуації, що неодноразово підкреслюється у більшості досліджень підліткового віку.

Кореляційний аналіз взаємозв'язків акцентуацій характеру та досліджуваних показників показав, що механізм «заперечення» має високий зворотний зв'язок зі збудливим типом акцентуації ($r=-0,28$, $p\leq 0,01$). Таким підліткам притаманна емоційність, слабкий самоконтроль, імпульсивність. Це свідчить про те, що збудливому типу складно контролювати емоції, фокусувати увагу на чомусь. Також цей тип акцентуації позитивно корелює з механізмом «проекція» ($r=0,25$, $p\leq 0,01$) та «інтелектуалізація» ($r=0,32$, $p\leq 0,01$). Встановлено зворотний зв'язок збудливого типу акцентуацій із копінг-стратегією «пошук соціальної підтримки» ($r=-0,32$, $p\leq 0,01$) та комунікативними здібностями ($r=-0,23$, $p\leq 0,01$). Тобто, чим більше у підлітка виражений збудливий тип акцентуації, тим нижча його соціальна активність, тим менше він шукає допомоги у інших людей. Високі коефіцієнти кореляції збудливого типу із механізмом захисту «проекція» та «компенсація» свідчать про те, що досліджувані замінюють реальний або вдаваний недолік шляхом приписування його іншим.

Також механізм «заперечення» та «регресія» позитивно пов'язані з гіпертимною ($r=0,22$ та $r=0,283$, $p\leq 0,01$) і тривожно-педантичною ($r=0,32$ й $r=0,21$, $p\leq 0,01$) акцентуаціями. Загальним для цих механізмів захисту є уникання та ігнорування реальних ситуацій, послаблення травмуючих факторів за рахунок їхнього витіснення та втечі від них. Для означених типів акцентуацій властива підвищена дратівливість, чутливість та висока інтенсивність взаємодії з навколишнім середовищем. Тому без таких психологічних захистів як регресія та заперечення таким

особистостям важко пристосуватися до дійсності. Механізм психологічного захисту «регресія»: позитивно корелює з акцентуацією по збудливому типу ($r=0,33$, $p\leq 0,01$). Отже, домінування таких психологічних захистів як заперечення, регресія, компенсація свідчать про труднощі адаптації до реальної дійсності.

Механізм «заміщення» має позитивні кореляції з тривожно-педантичним типом акцентуації ($r=0,32$, $p\leq 0,01$) та зі збудливим типом ($r=0,41$, $p\leq 0,01$), що свідчить про певну схожість протилежних, на перший погляд акцентуацій. Підвищена збудливість таких акцентуацій проявляється в реакціях на дрібні деталі та неадекватність поведінки як у збудливого типа, так і у педантичного. Тривожно-педантичний тип акцентуацій має зворотний зв'язок з комунікативними та організаторськими здібностями ($r=-0,32$ та $r=-0,41$, $p\leq 0,01$), що відповідно негативно впливає на спілкування та лідерські якості підлітків.

З іншого боку, механізм «реактивні утворення» позитивно корелює з акцентуацією по інтровертованому типу ($r=0,39$, $p\leq 0,01$), з тривожно-педантичним типом акцентуації ($r=0,28$, $p\leq 0,01$) та збудливим типом акцентуації ($r=0,26$, $p\leq 0,01$). Це свідчить про прагнення особистості жити комфортно, відповідати певним стандартам тощо. Спостерігаються позитивні кореляції між гіпертимністю та демонстративністю ($r=0,29$, $p\leq 0,01$). Це пояснюється їхнім логічним зв'язком, адже, якщо людині характерні риси, властиві демонстративності, то можуть проявитися риси гіпертимності. Тобто, якщо їй властиво витісняти з пам'яті травмуючі події, думки, це призводить до фантазування, демонстрування, підвищеного бажання діяльності.

Було встановлено також позитивні кореляції збудливого та гіпертимного типу акцентуацій з агресивним типом взаємодії ($r=0,19$ та $r=0,39$, $p\leq 0,01$). Гіпертим реагує конфронтацією на фруструючу ситуацію. Встановлена кореляція з копінгом «дистанціювання» ($r=0,46$, $p\leq 0,01$) та «втеча-уникання» ($r=0,26$, $p\leq 0,01$). Підлітки із загостренням збудливої акцентуації мають також позитивні кореляції з конфронтаційним копінгом ($r=0,26$, $p\leq 0,01$), дистанціюванням ($r=0,37$, $p\leq 0,01$) та копінгом «втеча-уникання» ($r=0,19$, $p\leq 0,01$). Особистість, якій властива вираженість астено-невротичного типу акцентуації, має низький рівень захисту «регресія». Спостерігаються кореляційні зв'язки між показниками «інтелектуалізація» ($r=0,196$, $p\leq 0,01$), «втеча-уникання» ($r=0,36$, $p\leq 0,01$), залежним типом взаємодії ($r=0,46$, $p\leq 0,01$). У підсумку проведеного емпіричного дослідження було розроблено модель взаємозв'язків механізмів психологічного самозахисту підлітків (рис. 1).

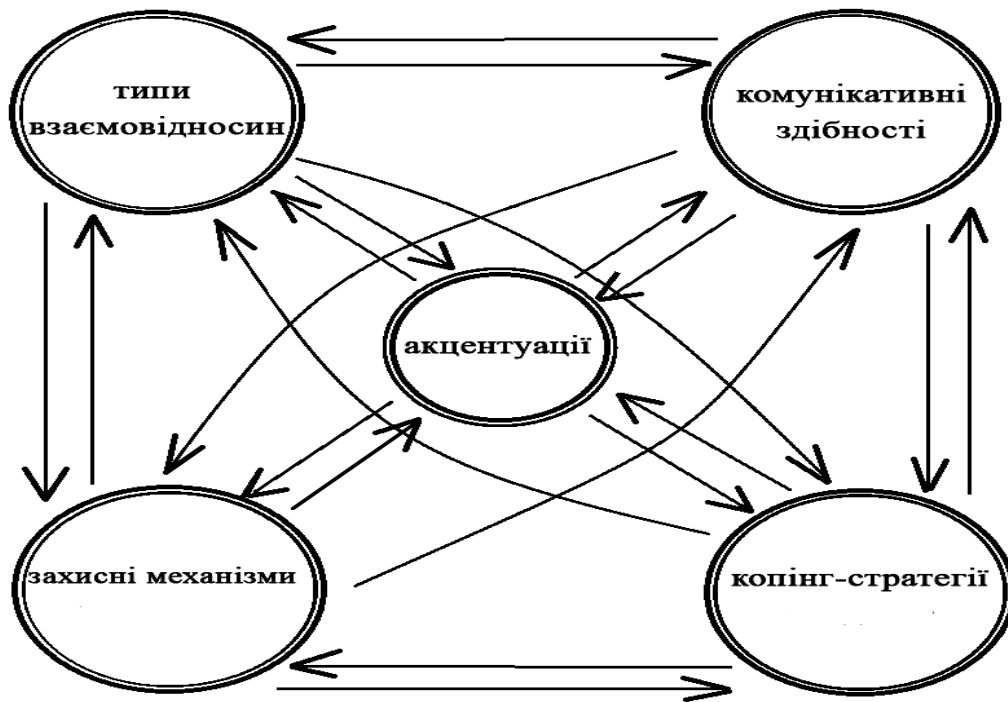

Рис. 1. Модель взаємозв'язків механізмів психологічного самозахисту підлітків

Отже, дані констатувальної частини емпіричного дослідження свідчать про те, що для більшості підлітків (79,7 %) властивий не адаптивний психологічний самозахист, тобто, коли переважають непродуктивні копінг-стратегії, високий рівень агресії, підозрливості, авторитаризму. Неадаптивність передбачає уникання розв'язання проблем, неконтрольованість поведінки, використання не раціональних механізмів захисту (заміщення, заперечення, регресія, проекція), низький рівень розвитку комунікативних здібностей. Вони мають домінуючі дезадаптивні копінг-стратегії, як «конфронтаційний копінг», «дистанціювання» та «втеча-уникання».

У складі досліджуваних, які мають адаптивний психологічний самозахист, (20,3 %), домінують стратегії, спрямовані на пошук соціальної підтримки, підвищення самооцінки, більш зрілі форми механізмів захисту, усвідомлене розв'язання проблем. Їм властиве рівномірне використання копінг-стратегій, провідними типами акцентуацій постають гіпертимний, лабільний типи.

Встановлено, що дівчатам більш властиві акцентуації по гіпертимному, збудливому, тривожно-педантичному, інтровертованому типу, а хлопцям – гіпертимно-демонстративний, збудливий та лабільний типи. Також у хлопців переважає домінування у спілкуванні, авторитарний тип взаємодії, завищені показники самоконтролю та добре розвинені комунікативні та лідерські якості.

Значна кількість досліджуваних, яким притаманний не адаптивний психологічний самозахист, свідчить про необхідність розвитку у них навичок самозахисних стратегій поведінки. Таким

чином, отримані результати дослідження вказують на необхідність розвитку адаптивного психологічного самозахисту, що сприятиме гармонізації особистості підлітків, покращенню їхніх комунікативних функцій та рівня самооцінки.

У третьому розділі *«Формування здатності підлітків до психологічного самозахисту»* розглянуто умови, програма та процедура формування психологічного самозахисту підлітків. Описано процес та методичні засади психокорекційної роботи, здійснено підсумковий аналіз отриманих даних, проаналізовано результати формувального експерименту.

Розроблена програма формування адаптивного психологічного самозахисту підлітків реалізується з урахуванням ряду психологічних умов: врахування індивідуально-психологічних особливостей підлітків, створення ситуацій успіху, позитивне самосприйняття підлітків, формування толерантності до складних життєвих ситуацій, усвідомлення власного особистісного потенціалу, формування когнітивного оцінювання життєвих проблем тощо. Запропонована програма відповідає запитам сучасних підлітків та ґрунтується на основі психолого-педагогічних знань підлітків про себе.

Формування експериментальної вибірки проводилось із врахуванням критерію репрезентативності й еквівалентності. Добір даної вибірки відповідав меті та завданням дослідження, а її гетерогенність підвищувала валідність отриманих результатів. На етапі формувального експерименту із загальної вибірки було сформовано дві групи: експериментальну та контрольну. Критеріями відбору був попарний розподіл груп при однаковій кількості досліджуваних (принцип стратометричної рандомізації). Експериментальна група складалася з 60 підлітків із неадаптивним пасивним типом психологічного самозахисту. Така само ж кількість підлітків із адаптивним психологічним самозахистом складала контрольну групу. Кожна група складалася з 60 досліджуваних, серед яких - 24 хлопця (40 %) та 36 дівчат (60 %). На формувальному етапі експериментальну вибірку було поділено на 4 підгрупи по 15 осіб в кожній, відповідно до прийнятих вимог формування малої групи.

Програма формування у підлітків здатності до психологічного самозахисту реалізується у формі групових занять, в тренінговому режимі. Корекційні заходи проводилися упродовж 12 сесій (тривалістю 3 год.). Процес формування психологічного самозахисту складається з кількох етапів: 1) усвідомлення зовнішніх та внутрішніх небезпек, їхня оцінка; 2) виникнення переживання і на його основі захисних механізмів та копінг-стратегій; 3) перетворення набутого досвіду в дію, поява конструктивних захисних автоматизмів. Програма включає наступні етапи: орієнтація, розвивальний та проектний. Кожен етап припускає роботу по чотирьом основним напрямкам: вербальні та невербальні форми впевненої поведінки; способи активного адаптивного психологічного самозахисту, подолання труднощів та розв'язання проблем; засоби й форми самопізнання; підтримка та покращення уявлень про власну цінність та значущість.

З метою перевірки ефективності реалізованої корекційної програми, спрямованої на формування адаптивного психологічного самозахисту підлітків, було проведено повторне дослідження за допомогою методик, які було використано на констатувальному етапі дослідження. Повторна діагностика здійснювалась як в експериментальній, так і в контрольній групах. Для перевірки достовірності відмінностей між отриманими даними використовувався Т-критерій Ст'юдента.

Встановлено, що в експериментальній групі після завершення розвивального впливу достовірно змінилась частота використання неадаптивних захисних механізмів та загальний рівень вираженості всіх показників на рівні $t=8,0$; $p<0,01$ (табл. 3).

Таблиця 3

Показники захисних механізмів в експериментальній групі до та після формувального впливу (у %)

Механізм захисту	Егр Ізріз			Егр Ізріз		
	Ступінь вираженості					
	високий	середній	низький	високий	середній	низький
Заперечення	78,3	21,7	0	45	45	10
Придушення	20	35	45	10	45	45
Регресія	76,6	13,4	10	50	35	15
Компенсація	55	45	0	45	30	25
Проекція	20	70	10	10	50	40
Заміщення	35	55	10	15	50	35
Інтелектуалізація	10	55	35	5	40	55
Реактивні утворення	55	35	10	30	30	40

Констатовано істотне зменшення кількості випадків не адаптивного використання захисних механізмів, які мали на етапі констатації високий ступінь вираженості. Аналіз динаміки показників засвідчив зменшення показників «заперечення» – на 33,3 %, «регресія» – на 26,6 %, «заміщення» – на 20 %, «реактивні утворення» – на 25 %, що розглядається нами як тенденція до наближення до адаптивних стратегій, тобто до нормативних значень. Значуща відмінність за більшістю показників між констатувальним та формувальним етапами свідчить про позитивний вплив корекційної програми.

Наступний етап дослідження складався із повторного тестування за методикою «Копінг-тест Лазаруса». В цілому, в експериментальній групі мала місце значуща відмінність ($t=4,00$, $p<0,01$)

між констатувальним та формувальним етапом, а в контрольній групі не спостерігались значущі відмінності порівняно з початковим зрізом ($t=1,36$, $p<0,01$). В експериментальній групі загалом знизилися показники «конфронтаційного копінгу» (на 25 %), «дистанціювання» (на 15 %), «втеча-унікання» (на 15 %) та збільшилась кількість використання продуктивних копінг-стратегій. Встановлено, що в експериментальній групі збільшилась частота використання копінг-стратегій «пошук соціальної підтримки» ($t=2,68$, $p<0,01$), «планування розв'язання проблем» ($t=1,26$, $p<0,01$), «прийняття відповідальності» ($t=1,46$, $p<0,01$). Проте, в контрольній групі ці показники залишилися майже без змін. Це є свідченням позитивного впливу розвивальної програми, адже досліджувані стали частіше використовувати продуктивні копінг-стратегії, спрямовані на усвідомлене розв'язання проблем. Підвищення питомої ваги у досліджуваних активних продуктивних стратегій поведінки свідчить про очевидні позитивні зміни у досліджуваних.

Результати повторного дослідження міжособистісних відносин за методикою Т.Лірі показав, що в контрольній групі показники адаптивності залишилися на попередньому рівні. Навпаки, в експериментальній групі значно знизився рівень неадаптивності. Знизилися показники авторитарності – на 10 %, егоїстичності – на 15 %, залежності – на 12 %, що свідчить про позитивні зміни в експериментальній групі. Загальновідомо, що в підлітковому віці спілкування набуває нової якості як за змістом, так і за формами вираження, тому покращення цих показників вважається важливим задля гармонійного розвитку підлітків у подальшому. Після отримання нових навичок міжособистісної взаємодії, програвання різноманітних фруструючих ситуацій підлітки стали більш адаптивними у взаєминах із соціумом.

Наступний етап передбачав діагностування комунікативних та організаторських здібностей обох груп. Встановлено, що рівень розвитку комунікативних та організаторських здібностей в контрольній групі майже не змінився ($t=1,04$; $p<0,05$), проте як в експериментальній групі ці показники покращилися. Динаміка досліджуваних параметрів в експериментальній групі (рис. 4) свідчить, що після проведення корекційної програми на 20 % збільшився як показник комунікативних здібностей, так й організаційних. Підвищення даних показників є статистично значущим ($t=7,43$; $p<0,01$), що свідчить про позитивний вплив корекційних заходів.

Останнім кроком було повторне дослідження вираженості типів акцентуацій характеру в контрольній та експериментальній групах за методикою «Модифікованого опитувальника для ідентифікації типів акцентуацій характеру у підлітків». Порівняльний аналіз отриманих типів акцентуацій в контрольній групі не виявив значущих змін ($t=1,37$; $p < 0,05$), порівняно з констатувальним етапом.

В експериментальній групі на 25 % знизилась кількість вираженості збудливого, астено-невротичного, гіпертимно-демонстративного типів акцентуацій, зміни даних показників є статистично значущими ($t=0,21$; $p<0,01$). Відбулося значне зменшення відхилень екстремальних

показників за всіма досліджуваними параметрами, що підтверджує позитивний вплив корекційних заходів та про збільшення кількості досліджуваних з адаптивним психологічним самозахистом.

Встановлено, що після проведення корекційної програми кількість досліджуваних в експериментальній групі з адаптивним самозахистом збільшилась з 20 % до 45 %., що є статистично значущим (на рівні $t=3,50$; $p<0,01$). В цій групі спостерігається зниження агресивності, підозрливості, покращення комунікативних здібностей тощо. У них збільшилась частота використання адаптивних копінг-стратегій, знизився рівень напруженості механізмів психологічного самозахисту.

Отримані дані формувального етапу дослідження виявили позитивні зрушення у виборі досліджуваними захисних стратегій поведінки за всіма показниками. Результати дослідження підтвердили гіпотезу про те, що психологічний самозахист особистості являє собою складно організований процес, що включає комплекс психологічних захистів: копінг-стратегій, стилів поведінки та життєвих сценаріїв особистості, котрі забезпечують ефективність поведінки на різних рівнях психічного буття (усвідомлюваному, неусвідомлюваному тощо). Процес психологічного самозахисту особистості відбувається завдяки відновленню динамічної рівноваги з середовищем, що уможлиблюється використанням специфічних адаптивних механізмів, стратегій та методів (метод встановлення причино-наслідкових зв'язків, метод самопрограмування).

Результати дослідження показали, що психологічний самозахист асоціюється в першу чергу з параметрами середовища, через процес підтримки рівноваги між суб'єктом та середовищем на основі функцій контролю та самоконтролю. Встановлено, що психологічний самозахист підлітків включає здатності гнучко реагувати на зміни в навколишньому середовищі, проявляти творчу активність, адекватно сприймати індивідуальні особливості, мати вміння саморегуляції діяльності та емоційних станів, конструктивно вирішувати зовнішні та внутрішні конфлікти.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове розв'язання наукової проблеми вивчення психологічного самозахисту особистості. Здійснений теоретичний аналіз порушеної у даному дослідженні проблеми та результати експериментального дослідження підтвердили висунуті припущення та дали змогу сформулювати наступні **висновки**:

1. Узагальнення основних підходів до дослідження особливостей функціонування психологічних механізмів самозахисту особистості, зокрема підлітка, дозволило виокремити складові механізми самозахисту, основними з яких є: психологічні захисти, копінг-стратегії та адаптаційні механізми, які підтримують певний рівень активності на різних рівнях психічного життя особистості (усвідомлюваному та неусвідомлюваному). Встановлено також, що психологічний самозахист являє собою стан контрольованості ендогенних та екзогенних чинників, які дозволяють особистості підтримувати динамічну рівновагу на соматичному, енергетичному та інформаційному рівнях.

2. Розроблено теоретичну модель взаємозв'язків вказаних вище механізмів психологічного самозахисту із певними психологічними утвореннями особистості, а саме: комунікативні здібності, типи взаємин із референтною й аут групами, акцентуації характеру і зумовленими зазначеними механізмами домінуючі копінг-стратегії особистості. Встановлено загальну характеристику утворень, що складають зміст особистісних і поведінкових паттернів психологічного самозахисту особистості підлітка тощо: вміння самостійно передбачати можливість трансформації власної поведінки у непередбачуваних ситуаціях, планувати й усвідомлювати наслідки власних дій (чи бездіяльності), адекватно сприймати власні можливості й особистісні властивості, вміння конструктивно долати внутрішні та зовнішні труднощі.

3. У підсумку реалізації констатувального етапу дослідження було встановлено два типи психологічного самозахисту підлітка – адаптивний й неадаптивний, пасивний. Адаптивний активний психологічний самозахист розуміється як здатність особистості усвідомлено керувати власним розвитком, гнучкістю, відкритістю, готовністю до змін. Вказаний тип слугує успішній адаптації особистості, розвитку особистості у фізичному, психологічному й соціальному середовищі. В свою чергу, неадаптивному пасивному типу психологічного самозахисту властива недостатня самосвідомість, панівний характер неусвідомлюваних захисних механізмів керування власною поведінкою, конформність, низький рівень контролю й самоконтролю поведінки. Адаптивний активний психологічний самозахист особистості уможливорює здатність особистості до успішного подолання внутрішніх і зовнішніх конфліктних ситуацій, здатність до застосування конструктивних стратегій подолання критичних ситуацій, здатність до самостійного вибору форми поведінки (самодетермінації).

Отже, психологічний самозахист, розуміється нами як вміння самостійно передбачати, планувати, вирішувати та усвідомлювати наслідки власних дій чи бездіяльності в різноманітних життєвих ситуаціях, як здатність адекватно сприймати власні індивідуальні особливості й уміння конструктивно долати внутрішні та зовнішні конфлікти. Він визначається свідомо обраними та використовуваними стратегіями, активністю поведінки, направленістю на подолання критичних ситуацій, стійкістю, гнучкістю, самоефективністю та самодетермінованістю особистості.

Шляхом емпіричного дослідження було встановлено зв'язки визначених механізмів із відносно стійкими характеристиками феноменології особистості та її поведінки, зокрема із вибором досліджуваним способом опанування поведінки (копінгом), самоконтролю, здатністю до передбачення, соціальною поведінкою, типом міжособистісних взаємовідносин, розвитком комунікативних та організаторських здібностей, а також із деякими типами акцентуацій (зокрема, зі збудливим, гіпертимним, тривожно-педантичним й астено-невротичним типами). Встановлено водночас, що найбільш вираженими у підлітків є механізм захисту заперечення та регресія, меншу кількість випадків

складають механізми «компенсація» та «реактивні утворення» і невеликий відсоток – механізми інтелектуалізації, придушення та проєкції.

4. Доведено позитивні результати розробки й запровадження програми формування у підлітків активних адаптивних форм психологічного самозахисту, в основу якої покладені такі психологічні чинники, як самооцінка й саморегуляція, розвиток конструктивних комунікативних та організаторських здібностей, розв'язання проблемних ситуацій, здатності до передбачення і толерантності до невизначених ситуацій.

Результати порівняльного аналізу ефективності розвивальної програми до та після завершення експерименту, показали значущі відмінності в напрямку зниження в експериментальній групі вираженості показників «заперечення», «агресії», «заміщення» та «реактивні утворення»; покращення таких еквівалентів останніх, як копінг-стратегії «відповідальність», «самоконтроль», та саморегуляція при істотному зменшенні випадків агресії й підвищенні комунікативності, толерантності у міжособистісних стосунках, зменшення вираженості акцентуацій характеру. Відповідні зміни в контрольній групі не виходили за межі рівнів, отриманих на етапі констатації, що слугує серйозним аргументом на користь ефективності реалізованої програми формування. Встановлено наявність статистично значущих зв'язків між певними показниками механізмів психологічного самозахисту й усталеним симптомокомплексом психологічних утворень, притаманних представникам обох статевих груп.

Перспектива подальшого дослідження полягає в розробці теоретичної моделі з подальшою її емпіричною верифікацією на молодшій віковій групі, а також у розробці відповідних зазначеній віковій групі методичного апарату діагностичного й формувального впливів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України:

1. Кирпенко Т. М. Теоретичний аналіз проблеми дослідження механізмів психологічного захисту підлітків / Т. М. Кирпенко // Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред.: акад. С. Д. Максименка, М.–Л. А. Чепи. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – Т. IX, ч. 5. – С. 156–161.
2. Кирпенко Т. М. Вплив механізмів психологічного захисту на міжособистісну взаємодію підлітків / Т. М. Кирпенко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред.: С. Д. Максименка, Л. А. Онуфревої. – Вип. 14. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С. 343–352.
3. Кирпенко Т. М. Методологічні засади і процедура програми навчання адаптивним стратегіям поведінки у дітей підліткового віку / Т. М. Кирпенко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр.

Ин-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – Т. X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія, вип. 20. – С. 205–213.

4. Кирпенко Т. М. Соціально-психологічні фактори становлення психологічного самозахисту підлітка / Т. М. Кирпенко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т. VII: Екологічна психологія, вип. 30. – С. 123–131.

5. Кирпенко Т. М. Поведінкові тенденції в самозабезпеченні безпеки особистості / Т. М. Кирпенко // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика : зб. наук. пр. – Спецвип. 9 / І. С. Волощук (гол. ред.). – К. : Інститут обдарованої дитини, 2012. – С. 90–97.

6. Кирпенко Т. М. Взаємозв'язок особистісних якостей та стратегій психологічного самозахисту у підлітків / Т. М. Кирпенко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка Національної АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – Т. XIV, ч. 6. – К. : ДП «Інф.-аналіт. Агентство», 2012. – С. 176–183.

7. Кирпенко Т. М. Стресостійкість та проблема її формування у підлітків / Т. М. Кирпенко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. СХУ ім. В. Даля. – Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля. – 2014. – № 3 (35). – С. 206–212.

У науковому виданні, що входить до наукометричної бази Index Copernicus

1. Кирпенко Т. М. Вплив механізмів психологічного самозахисту на особистісні утворення та поведінкові моделі підлітків / Т. М. Кирпенко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред.: С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 27. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. – С. 198–210.

Статті у нефахових та інших виданнях, матеріали наукових та науково-практичних конференцій:

1. Кирпенко Т. М. Соціально-психологічні функції психологічного захисту в умовах міжособистісної взаємодії студентів / Т. М. Кирпенко // Зб. наук. праць СХУ ім. В. Даля : матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф. «Університет і регіон», (26–27 жовт. 2009 р., м. Луганськ) / за заг. ред. проф. Голубенка О. Л. – Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2009. – С. 112–114.

2. Кирпенко Т. М. Співвідношення константного-варіабельного у перебігу захисних механізмів підлітка / Т. М. Кирпенко // Творча спадщина В. А. Роменця: сучасний погляд : матеріали круглого столу, (Київ, 18 трав. 2011 р.). – Ніжин : ПП Лисенко, 2011. – С. 24–26.

3. Кирпенко Т. М. Психологічний самозахист особистості як соціально-психологічна проблема / Т. М. Кирпенко // Психологія в Україні: єдність минулого та сучасного : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Київ, 25 лист. 2011 р.). – Ніжин : ПП Лисенко, 2011. – С. 43–45.

4. Кирпенко Т. М. Агресивність як механізм психологічного самозахисту підлітка // Провідні ідеї в українській психологічній думці: історія та перспективи» : матеріали міжнар. круглого столу, (Київ, 21 листоп. 2012 р.). – Ніжин : ПП Лисенко, 2012. – С. 51–53.

5. Кирпенко Т. М. Психолого-педагогічні основи формування психологічного самозахисту підлітків в освітньому просторі / Т. М. Кирпенко // Психологічна, соціальна та художня мотивація творчості Т. Шевченка : матеріали наук. читань, присвячених 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, (Київ, 26 квіт. 2013 р.). – Ніжин : ПП Лисенко, 2013. – С. 36–37.

6. Кирпенко Т. М. Толерантність в структурі особистості підлітка / Т. М. Кирпенко // Проблеми особистості в науці: результати та перспективи дослідження : тези XV міжнар. конф. молодих науковців, 18–19 квіт. 2013 р. / за ред.: І. В. Данилюка, І. В. Ващенко. – К. : ОВС, 2013. – С. 39–42. – Укр., англ., польс., нім.

7. Кирпенко Т. М. Самодетермінація особистості в підлітковому віці / Т. М. Кирпенко // Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства : матеріали XI наук.-практ. конф., (з міжнар. участю), (Луганськ, 18–19 квіт. 2014 р.). – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. – С. 131–133.

8. Кирпенко Т. М. Психологічний самозахист особистості як соціально-психологічна проблема / Т. М. Кирпенко // наукова спадщина І. О. Синиці в контексті сучасної педагогічної психології : матеріали круглого столу присвяченого наук. творчості відомого укр. психолога. – К. : ДП «Інф.-аналіт. Агентство», 2014. – С. 31–32.

Довідкові видання:

1. Третьяченко В. В. Сучаний термінологічний словник з соціальної психології / Третьяченко В. В., Кирпенко Т. М. – Луганськ : Вид-во «Світлиця», 2009. – 140 с. (*особистий внесок здобувача: систематизація, практичний матеріал, написання статей – 5,6 д.а.*).

АНОТАЦІЇ

Кирпенко Т. М. Особливості механізмів психологічного самозахисту підлітків. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Київ, 2015.

Дисертацію присвячено розгляду актуальної психологічної проблеми вивчення механізмів психологічного самозахисту особистості. Обґрунтовано, що адаптивний психологічний самозахист особистості впливає на здатність особистості до успішного подолання внутрішніх і зовнішніх конфліктних ситуацій, здатність до застосування конструктивних стратегій подолання критичних ситуацій, гнучкість і толерантність до протилежної позиції, здатність до самостійного вибору форми поведінки (самодетермінації). В свою чергу, неадаптивному пасивному типу психологічного

самозахисту властива недостатня самосвідомість, панівний характер неусвідомлюваних захисних механізмів керування власною поведінкою, конформність, низький рівень контролю й самоконтролю поведінки.

Результати дослідження підтвердили гіпотезу про те, що психологічний самозахист особистості являє собою складно організований процес, що включає комплекс психологічних захистів: копінг-стратегій, стилів поведінки та життєвих сценаріїв особистості, котрі забезпечують ефективність поведінки на різних рівнях психічного буття (усвідомлюваному, неусвідомлюваному тощо).

Доведено позитивні результати розробки й запровадження програми формування у підлітків конструктивних адаптивних форм психологічного самозахисту, в основу якої покладені такі психологічні фактори, як самооцінка й саморегуляція, розвиток комунікативних та організаторських здібностей, навички розв'язання проблемних ситуацій, здатності до передбачення і толерантності до невизначених ситуацій.

Ключові слова: підліток, психологічний самозахист, акцентуації, комунікація, копінг-стратегії, захисні механізми, адаптація.

Кирпенко Т. М. Особенности механизмов психологической самозащиты подростков. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. – Институт психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины. – Киев, 2015.

Диссертация посвящена рассмотрению актуальной психологической проблемы изучения механизмов психологической самозащиты личности. Обосновано, что адаптивная психологическая самозащита личности влияет на способность личности к успешному преодолению внутренних и внешних конфликтных ситуаций, на выбор конструктивных стратегий преодоления критических ситуаций, гибкость и толерантность к противоположной позиции, способность к самостоятельному выбору формы поведения (самодетерминации). В свою очередь, неадаптивному пассивному типу психологической самозащиты свойственно недостаточное самосознание, преобладание неосознаваемых защитных механизмов, конформность, низкий уровень контроля и самоконтроля поведения.

Результаты исследования подтвердили гипотезу о том, что психологическая самозащита личности представляет собой сложно организованный процесс, включающий комплекс психологических защит, копинг-стратегий, стилей поведения и жизненных сценариев личности, обеспечивающих эффективность поведения на разных уровнях психического бытия (осознаваемом и неосознаваемом).

В исследовании выделяются адаптивная активная психологическая самозащита и, соответственно, неадаптивная пассивная психологическая самозащита личности. Адаптивная активная

психологическая самозащита – это способность личности осознанно управлять собственным развитием, опосредованная самосознанием, гибкостью, открытостью, готовностью к изменениям. Она необходима для успешной адаптации, как активного взаимодействия человека с социальной средой. Успешная адаптивная психологическая самозащита способствует развитию личности как в физическом, так в психологическом и социальном аспектах.

Неадаптивная пассивная психологическая самозащита характеризуется слабо развитым самосознанием личности, преобладанием неосознаваемых защитных механизмов в управлении поведением, конформностью, снижением контроля и самоконтроля поведением. Механизмы психологической самозащиты составляют единый комплекс, при этом активизация одного влечет за собой активизацию всего комплекса и таким образом создается определенное защитное поведение.

Данные констатирующей части эмпирического исследования свидетельствуют о том, что большинству подростков характерна не адаптивная психологическая самозащита, то есть, когда преобладают неконструктивные копинг-стратегии, высокий уровень агрессии, подозрительности, авторитаризма. Им характерно избегание проблем, неконтролируемость поведения, использование не рациональных механизмов защиты (замещение, отрицание, регрессия, проекция), низкий уровень развития коммуникативных способностей.

У испытуемых, которым характерна адаптивная психологическая самозащита, доминируют стратегии, направленные на поиск социальной поддержки, повышение самооценки, более зрелые формы механизмов защиты, осознанное решение проблем, равномерное использование копинг-стратегий.

Доказаны положительные результаты разработки и внедрения программы формирования у подростков конструктивных адаптивных форм психологической самозащиты, в основу которой положены такие психологические факторы, как самооценка и саморегуляция, развитие коммуникативных и организаторских способностей, навыки разрешения проблемных ситуаций, способности к прогнозированию и толерантности к неопределенным ситуациям.

Ключевые слова: подросток, психологическая самозащита, акцентуации, коммуникация, копинг-стратегии, защитные механизмы, адаптация.

Kyrpenko T. M. Features of psychological self-defense mechanisms adolescents. – Manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of psychological sciences in specialty 19.00.05 – social psychology; psychology of social work. – G. S. Kostyuk Institute of Psychology by National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2015.

Thesis is devoted to the actual psychological problem of studying mechanisms of psychological self-protection of the teenage individual. It is proved that adaptive psychological self-defense of the personality influences the ability of the personality to overcome successfully internal and external conflicts. It also affects

the ability to apply constructive strategies for coping with critical situations, flexibility and tolerance to the opposite position, ability for self-determination.

In its turn, lack of self-awareness, prevalence of unconscious defense mechanisms, conformity, a low level of control and self-control behavior is characteristic for the non-adaptive passive type of psychological self-protection. The study confirmed the hypothesis that the psychological self-defense of teenager is a complicated process that involves a complex of psychological defenses: coping strategies, styles of behavior and personality life sceneries. They ensure the effectiveness of behavior at different levels of mental life (the conscious and unconscious).

Positive results of the development and implementation of the programme to build constructive adaptive forms of psychological self-defense of teens are proved. The foundation of this programme is such the psychological factors as self-evaluation and self-regulation, the development of constructive communication and organizational skills, tolerance to uncertainty of the situation, the ability to predict.

Keywords: adolescent, psychological self-defense, accentuation, communication, coping strategies, defense mechanisms, adaptation.